

(əvvəli ötən sayımızda)

Qutlar yaşadığı ərazilərdə bir neçə kiçik bəylik dövlətləri də yaratmışlar.

Ön Asiyada Quzan və ya Qurzan adında iki ölkə mövcud idi. Biri indiki Suriya, Türkiyə sərhəddində yerləşən Tell-Halaf adlı xarabalıqların yerində Habur çayının vadisində yerləşirdi, digəri isə Urmiya gölünün quzey-batısında yerləşirdi. Habur çayı ətrafında yerləşən Quzan şəhəri m.ö. II minilliyin ortalarında Hurrilərin paytaxtı olmuşdur. Sonradan burada arameylər yerləşmişlər. M.ö. VIII əsrdə Quzanı işğal edən Assuriya İsraildən yəhudilərin bir qismini gətirib burada yerləşdirmişlər. Yəqin ki, Assuriyanın zülmündən xilas olmaq üçün Quzan əhalisinin bir qismi köçərək Kiçik Asiyanın şimal ərazilərində yerləşmişlər.

Quzan Mesopotamiyanın şimal-qərbində Habur çayının yaxınlığında yerləşən dəmir dövrünə aid şəhərdir. Arameylər buranı işğal etdikdən sonra özlərinə paytaxt etmişlər. M.ö. 808-ci ildə Assuriya kralı III Adadnirari Quzanı işğal etmişdir. II Sarqon yerli Quti əhalisini Samarraya köçürərək yerinə yəhudiləri yerləşdirmişdir. (Trevor Bryce, 2009, Səh. 277)

Quzan Bit-Bahiani ölkəsinin paytaxtı idi və Habur vadisində yerləşirdi.

Quzan adı ilə Azərbaycanda çoxsaylı toponimlər mövcuddur.

Bit-Aqusi Qusölkəsi deməkdir və dəmir dövründən mövcuddur. Karxemiş və Patt arasında yerləşirdi və Hamat krallığı ilə qonşu ərazidə idi. Dövlətin banisi Qusi adlanırdı. Ölkənin paytaxtı Arpad adlanırdı. Assuriyanın bu əraziləri işğalından sonra assurlara qohum xalq olan arameylər əraziyə axışmışlar. Aqusi krallığı Assuriyaya qarşı mübarizədə Urartu ilə müttəfiqlik edirdi. Lakin Assur çarı II Sarqonun dövründə bölgənin digər kiçik dövlətləri ilə bərabər Assuriya tərəfindən təbədəldi. (Trevor Bryce, 2009, Səh. 127)

Quzan ölkəsinin adı Bibliyada da çəkilir və Habur və Balix çayları üzərində yerləşirdi.

Assur kralı Salmannasar digər dölge dövlətlərinin hökmdarları ilə yanaşı Kimmix Hökmdarı Qudaspi, Quzi hökmdarı Aramedən də xərac alırdı. (Hugo Winckler, Geschichte Babylonies und Assyriens. (Hugo Winckler, 1892, Səh. 193

Kappadokiya Kayseriyə yaxınlığında tapılmış və e.ç. XV əsrə aid olan qaya üzərində həkk olunmuş bəlyəyfdə taxt üzərində oturmuş hökmdarı təsvir olunur. Onun yanında kobud xətt ilə yazılmış və qismən pozulmuş mətn tarixi bir hadisəni əks etdirir. Artes adlı yabançı başçı əsir edilərək adamlarının müşayiəti ilə öz paytaxtından Qauz tayfasına məxsus olan Erime ölkəsinin-

idi. Kaniş dövlətinin qüdrətli kralı Anita Kussar kralı Pithanın oğlu idi. Kaneşin kralı Zuzu Anitanın varisi idi.

Kussar tanrısı Nin Dinqir məbədinə kahinlər boyunlarına qızıldan boyun bağı asırdılar. Kussar haqqında bu məlumatlar e.ç. XIII əsr Hitit kralı II Muvatallinin dövrünə aiddir. II Muvatallinin qardaşı III Hattusili baş tanrı İştara həsr etdiyi himni öz əcdadı Kussar kralı I Hattusile ithaf etmişdir. (De Roos, 2015. Səh. 1-17)

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

Tarqontim adlı işğalçı kralın hüzarına gətirilmişdir. (Conder R.A. 1898, Səh. 42)

Mətnəndən görüldüyü kimi Erime ölkəsi Anadolunun şərqində yerləşirdi, Hitit mətnindən də aydın olur ki, bu ölkə Quz tayfalarına mənsubdur və kralın da titulu türklərdə olduğu ki-

mi Tarkun adlanır. Bu ölkə yunan mətnlərində Arima və Armeniya adlanmışdır. Hayklar friqiyalıların tərkibində Balkanlardan gələrək bu ölkədə yerləşmişlər və ölkənin qədim adına uyğun olaraq erime/ermen/adnanmışlar.

Quz adı daşıyan bütün bu şəhərlərin və bəylik dövlətlərinin əsası Qut tayfaları tərəfindən qoyulmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qut-Quz sözünün sonundakı hərfələrin əvəzlənməsi ilə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq müxtəlif şəkildə ifadə olunmuşdur.

De Roos Şərqi Anadoluda Kussar bəylik ölkəsinin və şəhərinin yerini müəyyənləşdirərək onun Samuha ölkəsi ilə yanaşı Kızıl İrmaq çayı vadisində yerləşdiyini yazır. Hitit mətnlərində yazıldığına görə Kussar şəhərində kral sarayı və məbəəd var

Turukkular

Turukkular bürünc və dəmir dövründən etibarən Mesopotamiyada və Ön Asiyanın Zaqros dağları yaylarında yaşamış qədim turanlı etnosdur. Turukku ölkəsi Zaqros dağlarının şimal-qərb vadilərində Urmiya gölü hövzəsində yerləşirdi. O bir çox bəylik dövlətinin birliyindən yaranmış konfederativ xarakterə malik idi. Onun Aratta dövləti ərazisində yerləşdiyini əhalisinin mənşə etibararı ilə subirlərə, hurilərə, qutilərə, mannalara mənsub hesab edirlər. Turukku uzun müddət ərzində Mesopotamiyanın şimalındakı şəhərlərə basqınlar yapan yarım köçəri qəbilə xalq kimi qəbul olunurdu. Lakin Şemşar arxivinə əsasən sonrakı tədqiqatlar göstərir ki, Turukkular çox əsilzadə soyların ərazi hökmlərinə malik

bəylik dövlətlərdən təşkil olunmuş mürəkkəb siyasi təşkilatdan ibarət olmuşdur. İtəbalı bu bəylik dövlətləri içərisində ən önəmli mövqeyə malik olmuş və konfederasiya dövlətinə başçılıq etmişdir. Bir çox müəlliflər turukkuların heyvan dərisindən libas geyən yarım-köçəri tayfalar birliyi kimi xarakterizə edirlər.

Akkad kralı Naram-Sin kitabə mətnində adı çəkilən Turukku ölkəsinin Subartunun arxasında yerləşirdiyi yazılmışdır. (Ungrad A. 1936, Səh. 40)

Turukkular haqqında Assuriya və Babil kralları, I Şəmşi-Adad, I Adachirari, İsmi Daqanın kitabələrində bilgilər mövcuddur. Assuriya və Babil kralları cəsür-döyüşkən tayfalar olan Turukkuların hücumlarından qorunmaq üçün onlarla daima

Fransız arxeoloq Luis Delaprot (1842-1925) xetlərlə həsr olunmuş əsərində Boğazköydə tapılan kitabələrdən birində Urmiya gölü hövzəsində 17 dövlətin hökmdarının Akkad hökmdarı Naram-Suene qarşı ittifaqında Turukku hökmdarı İluşu Nailin də adının çəkildiyi qeyd olunmuşdur. Turukkuların mərkəzi ərazisi Azərbaycanda Urmiya gölünün güneyində yerləşirdi. Burdakı Həsənlu yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar zamanı Turukku dövlətinə məxsus artefaktlar aşkar olunmuşdur. Avropanın bir çox görkəmli bilim adamları Turukkuların öntürklər olduqları haqqında qəti fikirlər söyləmişlər.

Turukkuların türklüyü haqqında ilk dəfə qəti fikir bildiren alman assuroloqu Frits Hommel olmuşdur. 1880-ci illərin ortalarında yazdığı əsərdə o bu haqda deyirdi: "Turukilər Xəzər dənizi tərəfdən gələrək Midiya dağlarında yerləşən köçəri türk tayfaları kimi qəbul etmək olar. Beləliklə, Türk adının qədim forması Turukdur. Bizans müəllifləri də bunu Turxoi şəklində yazırlar. Türk tayfa-

ları ilə çox yaxın qohum olan sumerlər də Midiya dağları üzərindən İkiçayarasına Babilə gəlmişlər". (Hommel F. 1885, Səh. 501)

Alman assuroloqu və arxeoloqu Ernst Herzfeld su, turukku və lullubu tayfalarının ümumilikdə Aratta əhalisi hesab edərək onların altay-türk etnik birliyinə aid edir. Onun fikrinə görə eyni ərazidə məskunlaşmış turukku, su və lullubi tayfalarının dilləri Aratta əhalisinin dilləri ilə eyni olub altay-türk etnoloqistik mənşəyə malikdirlər. (Ernst Herzfeld, 1986, Səh. 90-93)

B.Landsberger e.ç. II minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində yaşayan turukku və su tayfalarının siyasi tarix səhnəsinə qədəm qoyduqlarını, onların əvvəlki dövrlərdə Aratta, o dağlıqlardan sonra isə Kutium və Lullubum dövlətlərinin tərkibinə daxil olduqlarını yazır. (Landsberger B. 1924, Səh. 230)

Lullubi dövləti dağıldıqdan sonra turukku tayfaları müstəqil siyasi qüvvəyə çevrildilər. Onlar Assuriya ilə Azərbaycan arasında yerləşən Şuşara ərazisi uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu ərazidə hurrilər və subarlar məskunlaşmışdılar. Qaynaqlardan məlum olduğu kimi Azərbaycandakı qədim öntürk tayfaları ayrı-ayrı bəyliklər şəklində mövcud olub xırda hökmdarlar tərəfindən idarə olunurdular. Turukkuların bir neçə, lullubilerin isə daha çox hökmdarları var idi. Kutilər və lullubilər kimi turukkular da Zaqros dağlarını aşaraq İkiçay arasına daxil olub basqınlar edir və Assur dövlətinin sərhədlərinə təhlükə yaradırdılar.

Turukkular I Şəmşi-Adad (m.ö. 1813-1781) və oğlu İsmi-Daqan zamanında qədim Assur krallığına qarşı ciddi bir təhdid təşkil edirdi. Ona görə də, Şəmşi-Adad onları itaət altına almaq üçün bir çox hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi. Lakin Turukkulara qarşı gərgin mübarizə lazımı nəticəni vermədi, onların ərazisinin yalnız bir qismi işğal oluna bildi. Şəmşi-Adad Turukkulara qarşı mübarizədə uğur qazanmaq üçün onların əzəli düşmənləri qutilərə bir ittifaq müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu.

(ardı gələn sayımızda)